

Günbatar bilen süsüşmegiň almytyny Günorta Afrika sürgün edilip almak: Eýran şasy Ryza Pehlewi

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 26 января, 2025

Günbatar bilen süsüşmegiň almytyny Günorta Afrika sürgün edilip almak: Eýran şasy Ryza Pehlewi GÜNBATAR AGALYGY BILEN KELLE SÜSÜŞMEGIŇ ALMYTYNY GÜNORTA AFRIKA SÜRGÜN EDILIP ALMAK: EÝRAN ŞASY RYZA PEHLEWI

Eýranyň ýatdan çykarylmaýan döwlet ýolbaşçysy Ryza şa Pehlewi 1925-nji ýyldan 1941-nji ýyla çenli Eýran döwletiniň başynda oturyp, köne Eýrany ýigrimi ýylyň dowamynda döwrebaplaşdyrypdy.

Hemmetaraplaýyn rewolýusioner adam bolan Ryza şa 2500 ýyllyk monarhiýany soňlandyryp, Eýrana respublika režimini getiripdi. Türk ynkylybyndan täsirlenendigi we döwlet ýolbaşçysy hökmünde Atatürke çäksiz hormat goýýandygyny 1934-nji ýylda Türkiýä eden resmi saparynda oňa azeri türkçesi bilen «Men leşkerim, sen serdarsyň» sözleri bilen bildiripdi.[1]

Ryza şa Türkiýäniň prezidenti Mustapa Kemal Atatürk bilen, 1934-nji ýyl

Ikinji jahan urşunda Germaniýa bilen ýakynlaşmagy Angliýanyň we SSSR-iň degnasyna degdi. 1941-nji ýylda Angliýanyň Eýrany basyp almagy, Ryza şany Angliýanyň koloniýasy Mawrikä sürgün etmegi, onuň Günorta Afrikada 1944-nji ýylda aradan çykýança sürgünlükde ýaşamagy Eýranyň ýakyn taryhynda bir perdäniň ýapylmagyna sebäp bolupdy.[2]

• Ryza Pehlewi kim?

Ryza Pehlewi 1878-nji ýylda Mazendaran welaýatynda türk enesi bilen pars atasynyň maşgalasynda dünýä indi. Ýaňy sekiz aýlyk bäbejikkä kakasy aradan çykdy, şonuň üçinem ejesi Tährana göçdi we daýysynyň ýanynda ýetişdi.

16 ýaşynda eýran-kazak rotasyna goşuldy. 1903-nji ýylda Tähranda Gollandiýanyň konsuly Frits Knobeliň janpenasy boldy. Birinji jahan urşunda Patyşa Russiýasy ýykylyp, bolşewikler häkimiýet başyna geldi.

Çanakkale bogazyndan geçip bilmedik iňlis goşuny ýaranlaryna Eýranyň üstünden kömek ugradyp, bolşewiklere hüjüm etmek islänem bolsalar, olaryň bu niýeti paşmady. Muňa garamazdan iňlisler Eýranda bir harby baza gurnamagy başardylar.[3]

1920-nji ýylda sebitde ýaşayan kürtler, ermeniler, azerbaýjanlar sowet goşunyna goşulmaga mejbur edildiler. 1921-nji ýylyň ýanwar aýynda Eýrandaky iňlis güýçleriniň serkerdesi general Edmund Ironsi hem Ryza şany Töwrizdäki ýörite batalýonyň serkerdeligine belledi.

1921-nji ýylda Seýit Zyýaeddin Tabataýy tarapyndan gurnalan

öwrülişik netijesinde premýer-ministr bolan Ryza Pehlewi 1925-nji ýyla çenli hökümet gatlagynda-da, halk köpçüliginiň arasynda-da meşhurlygyny artdyrdy. Birnäçe aý geçenden soň iňlisleriň goldawy bilen Tähranda eýran goşunyň başyna geçen Ryza şa eýran syýasy taryhynyň esasy adamlarynyň birine öwrüldi. General Ironsiniň täsiri bilen 1932-nji ýylyň 8-nji iýunynda döwletiň merkezi güýjüni Ryza şaha tabşyran Angliýanyň Uruş ministrliги Ryza şanyň üsti bilen Eýrany gözegçiligine alypdy.

Bir ýandan iňlis hökümeti bilen gowy gatnaşyk saklap, bir ýandanam iňlisleriň baş duşmany Mustapa Kemal Atatürke bolan hormatyny we haýranlygyny öz rewolýusiýalarynda amala aşyryp görkezmäge başlapdy.[4]

• Ryza şanyň häkimiýeti

Iňlisleriň Ryza şa Pehlewi bilen bolan gatnaşyklaryna has gowy düşünmek üçin Angliýanyň Eýranyň çäklerindäki pyrryldaklaryny we maksatnamalaryny öwrenmek gerek. Afrikanyň habar beriş serişdeleriniň aýtmagyna görä, Angliýa baryp-ha 1880-nji ýyllarda Eýrana missionerler ugradyp, maglumat barsyny toplapdy.[5]

1910-njy ýylyň dekabır aýynda çykan bir habarda Eýranyň Daşary işler ministriniň işinden gidendigi, emma munuň Angliýa bilen gatnaşyklara täsirini ýetirmejekdigi aýdylýardy.

Habardan esasy aňlamaly yşarat Angliýanyň halamaýan daşary işler ministriniň wezipesinden gitmegi hamana Angliýanyň has köp peýdasyna ýarajakdygynyň buşlugy bardy.[6]

1915-nji ýylyň noýabr aýynda Günorta Afrika metbugatynda çykan başga bir habarda Germaniýanyň we Türkiýäniň urşa garamazdan Eýranyň territorial bitewiligine hormat goýmagynyň gerekdigi nygtalýardy.

Elbetde, bärde Angliýanyň Eýrandaky bähbitleri esasy gaýgy edilen meseledi.[7] 1920-nji ýylyň maý aýynda Günorta Afrikada çykan bir habar bolşewik rewolýusiýasyna garamazdan Angliýanyň Eýranyň içerki işlerinde birinji derejeli söz eýesidigini görkezýärdi.[8]

Bütün bu habarlaryň barsy Angliýanyň Eýranyň çäklerindäki nebit ýataklarynyň gözegçiligi üçin öňden bäri ýurduň içerki işlerini berk gysymyna dolap alandygyny görkezýärdi. Şeýle ýagdaýda we şertlerde Ryza şa Pehlewiniň ähli päsgelçiliklere garamazdan üstünlikli ýagdaýda bibat ýurdy abat hala getirendigini aýdyp bolar.

Ryza şanyň Eýrandaky häkimiýet karýerasyny iki perioda bölmek gerek. 1925-1933-nji we 1933-1941-nji ýyllary onuň karýerasynda aýry-aýry etaplar hökmünde öwrenmeli.

1933-nji ýyla çenli Abdylhüseýin Timurtaş, Nusret el-Döwlet, Firuz, Ali Ekber Dawer dagy bilen bilelikde dolandyran häkimiýetini 1933-nji ýylda soňlandyryp, soňabaka ýeke özi ýurda höküm etmäge başlapdyr.

Uniwersitet gurup, demir ýol çekip, ýurduň Harby-Deňiz güýçlerini döredip we ş.m. san-sajaksyz täzelikleri amala aşyryp, Eýrany öňe äkiden Ryza şa eden şular ýaly gowy işlerine garamazdan iňlis boýunturygyndan hiç sypyp bilmändi. Eden şeýle gowy işleri bilen birlikde halkyň söýgüsini gazanan Ryza şa hatda 1400 ýyllyk taryhynda ilkinji gezek Yspyhanda jöhitleriň söýgüsini-de gazanypdy. Şa şol bir wagtyň özünde aýal-gyzlaryň bürenjeginiň hem hökmany däldigi ýaly jemgyýetde oňyn tassyklamasyny tapan işleri geçiripdi.

1934-nji ýylda Türkiýä eden resmi saparynda zamanabap Türkiýäniň düýbünü tutujy Mustapa Kemal paşa bilen duşuşygy Eýranda-da gyzgyn garşylandy. 1936-njy ýylda Adolf Gitleriň oňa «Şalar şasy Ryza Pehlewi» diýip ýüzlenýän resmi haty onuň Günbatar dünýäsindäki abraýyny-da görkezýärdi.[9]

Bu fotosuratda «Onuň alyhezretleri Ryza şa Pehlewi Eýran şahynşasyna iň gowy arzuwlar bilen – Berlin, 12.03.1936 ý. – Adolf Gitler» diýlip ýazylan.

• Ryza şa Pehlewiniň Günorta Afrikada soňlanan gussaly ömri

30-njy ýyllaryň ahyryna çenli Eýranyň iň uly söwda partnyory Germaniýady. Adolf Gitler Ryza şa bilen pajarlap ösen Eýrany ýakyndan yzarlaýardy. Germaniýanyň ynamly ýarana, Eýranyň bolsa Germaniýanyň senagatyna mätäçligi bardy.[10]

Gitleriň pikiriçe söwda gatnaşyklary bilen birlikde Eýran gündogar blogynyň gözegçiliginde wepaly we ynamly ýaran bolup bilerdi. Muňa garamazdan Eýran Gitleriň antisemitistik syýasatyny hiç wagtam goldamady. Hatda uruşda Eýranyň Germaniýadaky konsullyklary gizlinlik bilen 1500-den gowrak jöhide eýran raýatlygyny berip, konslagerlere ýollanmazlygyny gazandy.[11]

Şol bir ýagdaýda Eýran sowet režiminiň howpuna garşy hem Germaniýa bilen bile hereket edýärdi. Emma Ikinji jahan urşunda SSSR Angliýa bilen birlikde Germaniýa garşy urşup

başladam welin, ýagdaý Eýranyň garşysyna üýtgedi duruberdi. 1941-nji ýylda urşuň şertlerinden ötri SSSR bilen Angliýa Eýran üçin iň uly howpa öwrüldi. Şanyň ýurduny ösdürme maksatmamasyny onuň iň köp hormat goýýan we ýoldaşy hasaplaýan Mustapa Kemal Atatürküň aradan çykmagy bilen ýarpy galyppy.

Şa Angliýanyň Eýranyň ýerlerini we tebigy baýlyklaryny Germaniýa garşy ulanmagyna razy bolmady. Bu bolsa şanyň diňe tagtyndan jyda düşmegine däl, şol bir wagtyň özünde SSSR tarapyndan ýurdunyň bombalanmagyna sebäp boldy.

1941-nji ýylyň 25-nji awgust bilen 15-nji sentýabr aralygynda Eýrana edilen hüjümlerden soň şa ýurduna zyýan ýetirmejek bolup boýun egýändigini mälim etdi. Angliýanyň Eýrandaky esasy derdi bolsa, elbetde, ykdysady bähbitlidi. Eýranyň Abadan nebiti gaýtadan işleýän zawodynda her ýyl sekiz million tonna töweregi çykarylýan nebit üçin Angliýa islendik urşa girmäge taýyndy.

Aslyýetinde Ryza şa bilen Angliýanyň arazyndaky birinji düşünişmezlik şanyň nebit ýataklaryndan düşýän girdejiniň bary-ýogy 10%-ni almagy hakdaky ylalaşygykdan çekilmegi bilen başlapdy.[12]

Uinston Çerçilliň ýakyndan yzarlan wakalary 1940-njy ýylyň ortalarynda reňkini belli etdi. Çerçilliň buýrugy bilen wezipesinden çetleşdirilen Ryza şaha berlen görkezme onuň ömrüniň ykbal kesgitleýji pursatydy. Ryza Pehlewi 1941-nji ýylyň 16-njy sentýabrynda ýerini ogly Muhammet şaha goýup, tagtyny terk edipdi.[13]

Ryza şa indi tagtdan agdarylan liderdi, ýöne täsirli tarapdarlarynyň köpdügi üçin ony Eýrandan daşlaşdyrmak gerekdi. Ol soňky ýyllaryny Hindistanyň Bombeý şäherinde ýaşamak isledi. Emma howpsuzlygy banana edilip, Hind okeanyndaky başga bir iňlis koloniýasy Mawrikiý adasyna getirildi.[14]

Mawrikide onuň bilen geçirilen bir interwýuda şa «Bu ýerde bolmak meniň üçin zyndanda oturmak bilen, ýaşap ýörkäm ölmek bilen deň» diýipdir.[15]

Ryza şa Pehlewiniň Ýohannesburga sürgün edilmegi, 1944-nji ýyl

Mawrikide maşgalasy bilen geçiren dokuz aýlyk sürgünden soň Kanada ugradylmak makul bilindi, emma soňky minutda has ynamly ýer hasaplanan Günorta Afrika ugradyldy.

Ýohannesburgda özüne we maşgalasyna berlen jaýda ýaşady. Ol ýerde gam-gussadan we kynçylykdan gözi açylmady. Şa doglup-ösen Eýranyndan juda alyslarda, 1944-nji ýylyň 26-njy iýulynda Ýohannesburgdaky öýünde aradan çykdy. Ryza Pehlewiniň meýdi mummyýalanyp, ençeme ýyllap Müsüriň «Ryfaýy» metjidinde saklandy.

Ýohannesburgda ömrüniň soňky günlerini ýaşan Ryza şa Pehlewi ýüregagyrydan aradan çykdy. Onuň jesedi mummyýalanyp, hormatyna gurnalan jynaza dabarasynyň geçirilen ýeri Müsüre ugradyldy. Alty ýyldan soň jesedi Eýrana getirildi we Reý şäheriniň golaýyndaky kümmede jaýlandy.

Jesedi ogly Muhammet şanyň görkezmesi bilen 1950-njy ýylda Eýranyň Reý şäherinde gurlan kümmede jaýlandy.[16] Emma 1979-njy ýylyň Eýran Rewolýusiyasyndan soň Ryza şanyň kümmeti Anatolia Homeýniniň buýrugy bilen ýykyldy.

• Bellikler

[1] Majd, Mohammad Gholi. 2001. Great Britain & Reza Shah: the plunder of Iran, 1921-1941. Gainesville: Univ. Press of Florida.

[2] Hoveyda, F. (1980). The fall of the Shah. New York: Wyndham Books.

[3] Mackey, S. (1996). The Iranians: Persia, Islam, and the soul of a nation. New York: Dutton

[4] Abrahamian, E. (2008). A history of modern Iran.

Cambridge, UK: Cambridge University Press.

[5] The Christian Express. 1 January 1880, The Evangelical Church of Persia, s.6

[6] The Rhodesia Herald. Salisbury, 30 December 1910, Britian and Persia, s. 20

[7] Buluwayo Chronicle. 6 November 1915 Turkey, German and Persia. s. 9

[8] The Rhodesia Herald. 21 May 1920, British in Persia. s.9

[9] Kapusćinśki, R. (2006). Shah of Shahs. London: Penguin.

[10] Ansari, A.M. (2003). Modern Iran since 1921: The Pahlavis and after. London: Pearson Education.

[11] Alam, A., & Alikhani, A. (2008). The Shah and I: The confidential diary of Iran's Royal Court, 1969-77. London: I.B. Tauris.

[12] Keddie, N.R., Richard, Y., & Keddie, N.R. (2006). Modern Iran: Roots and results of revolution. New Haven [Conn.: Yale University Press.

[13] Bakhash, S. (March 03, 2016). Britain and the abdication of Reza Shah. Middle Eastern Studies, 52, 2, 318-334.

[14] Lumbard, J.E.B. (2004). Islam, fundamentalism, and the betrayal of tradition: Essays by Western Muslim scholars. Bloomington, Ind: World Wisdom.

[15] Bakhash, Shaul. 2019. «'This is a Prison... A Death in Life': Reza Shah's troubled exile on the Island of Mauritius». Middle Eastern Studies. 55 (1): 127-140.

[16] Bakhash, S. (January 02, 2019). 'This is a Prison... A Death in Life': Reza Shah's troubled exile on the Island of Mauritius. Middle Eastern Studies, 55, 1, 127-140.

Dr. Halim GENÇOGLY,

Keyptaun uniwersitetiniñ Afrika boýunça barlaglar bölüminiñ ylmy-barlagçysy.

Penşenbe, 23.12.2021 ý. Taryhy makalalar